

УДК 930.1(092)(477)

Ю. А. МИЦИК*

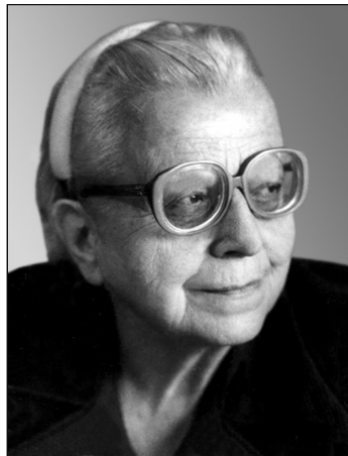
КОЗАЦЬКА МАТИ

(до 90-річчя від дня народження

О. М. Апанович)

Розглядається життєвий і творчий шлях видатної дослідниці історії України О. М. Апанович, підкреслюється велике значення її наукових праць та громадської діяльності.

Ключові слова: козацтво; історіографія; Україна; біографія.

Виповнилося 90 років від дня народження видатного українського історика Олени Михайлівни Апанович. Її ім'я в одному ряду з іменами інших видатних українських істориків ХХ століття – М. Грушевського, О. Єфіменко, В. Липинського, М. Петровського, Н. Полонської-Василенко, М. Слабченка, Д. Яворницького та інших, чиї праці увійшли до золотого фонду української історіографії. Характерно, що О. М. Апанович досліджувала одну з найцікавіших сторінок минулого України – історію українського козацтва.

О. М. Апанович народилася 9 вересня 1919 р. у місті Мелекесі Самарської губернії. Її батько – Михайло Апанович – був білорусом з походження (у польських архівах нам доводилося зустрічати документи Апановичів – білоруського шляхетського роду XVII–XVIII ст.), а мати (Каміла) – полькою, представницею відомого шляхетського роду Бортовських. І хоча уродженна Олена Михайлівна) Поволжя, а в її жилах текла білоруська та польська кров, вона завжди вважала себе українкою, бо сформувалася як особистість саме на українській землі й усе своє життя присвятила дослідженню саме української історії. Це не є

* *Мицик Юрій Андрійович* – доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету “Кієво-Могилянська академія”, завідувач відділом пам’яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

чимось незвичним для української культури. Досить згадати таких видатних істориків, як Володимир Антонович та В'ячеслав Липинський, поляків з походження, які відчували голос землі, на якій виростили, й віддали свою щирю працю, все своє життя на благо українського народу.

Через специфіку батькової професії, який був залізничним службовцем, велика сім'я М.Апановича (дружина і шестеро дітей) постійно кочувала по величезній Російській імперії – СРСР і навіть за її межами (досить тривалий час М. Апанович працював на Китайсько-Східній залізниці у Харбіні (Китай), але найчастіше – по Слобідській Україні (Харків, Суми, Белгород).

Рання пора життя Олени Михайлівни – це родинне коло, книжкове море, любов до історії та літератури, а водночас і часта зміна життєвих декорацій, нерідко дуже екзотичних (китайських насамперед). Вже тоді доля звела її з цікавими людьми, серед яких були й грізні войовники. У своїх спогадах Олена Михайлівна пише, наприклад, як із нею, тоді ще 13-річною школяркою, вів бесіду командувач Квантунської армії у Маньчжурії, японський генерал, пропонуючи назавжди залишитись у Харбіні. Дівчина рішуче відмовилася і разом з батьками повернулася до СРСР. Саме тоді перші грізні хмари затьмарили небо над сім'єю Апановичів, (котра як і багато інших сімей службовців КВДЖ, повернулася до СРСР. У 1937 р. Михайла Апановича було заарештовано за абсурдним звинуваченням у шпигунстві. А невдовзі за ним і слід пропав. Його реабілітація “за отсутствием состава преступления” була запізнілою і могла принести хіба що моральну сатисфакцію дітям репресованого залізничника (мати померла у 1935 р.). Олена блискуче закінчила середню школу в Харкові (у шкільній характеристиці стояв красномовний запис: “за здібностями – видатна”) і вступила до Всесоюзного інституту журналістики в Москві. Провчилася там рік, але вуз було ліквідовано, а студентську масу розкидали по вузах їхньої “малої” батьківщини. Оскільки Олена закінчувала середню школу в Харкові, то їй дістався Харківський педінститут, факультет російської мови та літератури. Закінчення навчання збіглося в часі з початком війни з гітлерівською Німеччиною і молода випускниця евакуювалася на Схід – (Південний Казахстан, а потім у Башкирію).

Після вигнання гітлерівців із Києва Олена Михайлівна приїхала до столиці України (травень 1944 р.), яка майже вся лежала в руїнах. Тому на українську інтелігенцію, яка поверталася з евакуації, випала тяжка і почесна місія бути відроджувачами українського наукового і культурного життя в серці України. До грона носіїв українського духу, які вціліли на пониженій і поруйнованій землі столиці України, прилучилась і талановита молодь, у числі якої була й Олена Апанович. У травні 1944 р. вона стала науковим працівником Центрального державного

історичного архіву України, а в червні 1946-го – начальником відділу давніх актів. ЦДДА – спадкоємець КЦАДА (Київський центральний архів давніх актів) та ще деяких архівів, це унікальна наукова твердиня, осяяна іменами І. Каманіна, В. Романовського та інших, був справжньою скарбницею для того, хто хотів пізнати історичну пам'ять українського народу.

Складна й непоказна, на перший погляд, професія архівіста й досі належно не оцінена на нашій землі, особливо у порівнянні з країнами Заходу. Тим часом, вона подібна до професії археолога. Археолог відкриває унікальні пам'ятки матеріальної і духовної культури, так само чинить і архівіст. Саме тут О. М. Апанович не стала, як вимагалось, слухняним охоронцем “государевых тайн”, а справжнім відкривачем скарбів, які прагнула ввести до наукового обігу. Слід сказати, що саме в ЦДДА в О. М. Апанович сформувався живий і непідробний інтерес до української історії, особливо до історії козацтва. Кожен, хто обирав цей шлях, автоматично ставав “білою вороною”, людиною підозрілою. Козацтво ж завжди належало до особливо контрольованих “зверху” тем, бо блиск козацьких шабель пригадував гнобленому українському народові шлях до волі й незалежності, яким ішли Богдан Хмельницький, Іван Мазепа та їхні сподвижники. Щоправда, в роки війни сталінська цензура дещо послабшала, але тільки одиниці пішли тим шляхом, який обрала О. М. Апанович, не розраховуючи на якісь пільги чи нагороди.

Працюючи в архіві, вона одночасно навчалася в аспірантурі, обравши темою кандидатської дисертації участь війська Запорозького в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Її запропонував для дослідження К. Гуслистий – тодішній директор архіву, відомий український історик, архівіст та етнограф. Робота писалася швидко, причому Олена Михайлівна встигла здійснити ще один важливий задум. Вона взяла участь у виданні солідної збірки документів “Україна перед визвольною війною 1648–1654 років (1639–1648)” (К., 1946) То була перша за 20 років академічна публікація незнаних документів з історії України козацької доби, яка продовжила археографічні традиції українських істориків дореволюційної доби. Сучасні історики високо оцінюють це археографічне видання, про що свідчить, наприклад, відгук професора М. П. Ковальського, який присвятив йому достатньо уваги у своїй класичній праці з джерелознавства та археографії України 1569–1648 рр. (Збірник документів з історії Національно-визвольної війни, видрукуваний М. Петровським якраз перед війною, був усе ж звичайною хрестоматією для навчальних завдань). Тоді ж таки О. М. Апанович чимало уваги приділила “чорновій” роботі: обробці й описові документальних зібрань, без чого неможлива праця в архіві, бо завдяки архівістам – першопрохідцям майбутні дослідники дістають змогу хоча б приблизно орієнтуватись у безкрайому морі історичних джерел. Отже, не випадково ім'я Олени Михайлівни Апанович – серед упорядників

“Путівника ЦДІА УРСР” (К., 1958). Це, між іншим, був перший вагомий путівник не тільки по ЦДІА, а й по інших державних архівах з 1917 р. Він став настільною книгою для кожного, хто прагне серйозно займатися історією України XV – початку XX ст. Він увібрав у себе також важливий археографічний досвід попередніх поколінь науковців і став своєрідним зразком для великої серії путівників по державних архівах України, що існують у кожній області.

У січні 1950 р. О. М. Апанович успішно захистила кандидатську дисертацію і це дало їй змогу перейти до Інституту історії АН УРСР, стати колегою таких визначних українських істориків, як М. Петровський, І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, В. Голобуцький.

Уже в 1951 р. О.М.Апанович плідно працювала в археологічній експедиції, що провадила розкопки на місцях Запорозьких Січей напередодні будівництва Каховської ГЕС. Ця горезвісна ГЕС, що працює нині одну годину на добу, зовсім нерентабельна, однак через неї були затоплені “гнилим морем” найкращі українські чорноземи та луки, сховані під водами і Січ-мати, і Луг-батько, які практично вже неможливо дослідити. О. М. Апанович була одним з останніх істориків, які застали Великий Луг у його первозданній красі, які дослідили місця Базавлуцької, Чортотлицької і Підпільненської Січей. Справа врешті не тільки у важливих археологічних експонатах, вивченні топонімів та гідронімів, які зникли навіки, а й у тому, що були відроджені традиції археологічного дослідження пам'яток козацької доби, започатковані Д. Яворницьким. Після досліджень О. М. Апанович на цей науковий напрямок було накладено табу. Лише в наш час, в умовах самостійної Української держави, проведено археологічні дослідження Запорозьких Січей (Д. Телегін, Ж. Пустовалов та ін.), Чигирини й Суботова (В. Горішний та ін.). Нинішні археологи-козакознавці використовували досвід і результати розкопок 1951 року, проведених О. М. Апанович та її колегами.

Велика заслуга О.М.Апанович полягає і в тому, що вона разом деякими іншими українськими істориками відродила традицію історико-краєзнавчих досліджень. Як відомо, у 1929 р. компартійне керівництво СРСР ліквідувало краєзнавчі товариства. Історичне краєзнавство стало вважатися дворянською, а отже, і ворожою дисципліною. В Україні його нерідко пов'язували з історією козацтва, через що процес відродження йшов надзвичайно повільно. Скориставшись дозволом компартійної верхівки на обмежене вивчення національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького, О. М. Апанович зайнялась козацькою проблематикою, але вийшла далеко за рамки намірів офіціозу. У 1954 р. нею було видано ряд наукових і науково-популярних праць, серед яких вирізняються три брошури: “Історичні місця Визвольної війни українського народу 1649–

1654 pp.”, “Запорозька Січ і її прогресивна роль в історії українського народу”, “Переяслав-Хмельницький та його пам’ятники”. У цих книгах наводиться важливий фактичний матеріал, у т. ч. на підставі архівних документів; факти по-новому систематизувалися, пропонувалося нове осмислення подій. Але ще більше значення мали ці праці для широкого читацького загалу, який заново відкривав для себе історію України, поєднував у своїй уяві події загальноукраїнського значення і історію свого регіону, міста чи краю, перестав бути “безрідним Іваном”. О.М.Апанович і тоді, і пізніше глибоко усвідомлювала мудрість давніх римлян, які викарбували безсмертні слова: “*Historia est magistra vitae*” (історія є вчителькою життя), тож такого великого значення завжди надавала популяризації наукових здобутків, формуванню історичної та національної свідомості українців, державницького мислення. Звичайно, тодішня система не давала змоги нормально працювати в цьому напрямку, але в обхід системи Олені Михайлівні багато чого вдалося добитися. Чимало людей завдяки її статтям та книгам зробили крок від рабства до волі, стали патріотами України. І Олену Михайлівну звинувачували в тому, що вона пише науково-популярні праці. Ці докори несправедливі. По-перше, вона ніколи не припиняла глибокої дослідницької роботи. По-друге, в її науково-популярних працях наука ніколи не заходила у конфлікт із легким і невимушеним літературним стилем викладу; у праці, призначеній для масового читача, вона вклала важливі оригінальні думки й положення, вводила до обігу невідомі досі факти, виявлені нею в архівних джерелах тощо. По-третє, не критикувати, а дякувати красно треба Олені Михайлівні, яка за тих тяжких часів, коли ще далеко було навіть до слабенької хрущовської “відлиги”, будила українську національну свідомість, несучи народові правду про його славне минуле, замовчуване і обстріхане колонізаторами. До речі, вона чітко усвідомлювала значення історичної освіти і пишалася тим, що є причетною до формування історичної свідомості українського народу.

Поряд із активною теоретичною історико-краєзнавчою роботою О. М. Апанович велику увагу приділяла проблемі опису та збереження історичних пам’яток, особливо пов’язаних з історією українського козацтва. Насамперед це стосується легендарного острова Хортиця. О. М. Апанович часто писала про славні події, що відбувалися на цьому острові та в його околицях, брала участь у розробці проекту історико-меморіального комплексу запорозького козацтва на Хортиці, підтримувала важливі ініціативи відомого запорізького краєзнавця і діяча державного рангу, який чимало прислужився справі створення Хортицького заповідника – М. Киценка. Пізніше, коли наприкінці 80-х років Хортиці хотіли завдати непоправного удару, проклавши по

ній трасу нового мосту через Дніпро, протест О. М. Апанович дійшов до сердець українців – і проект варварського нищення острова був законсервований. Водночас вона підтримала тоді справу відродження Хортицького заповідника у його первісному призначенні, й музей на Хортиці знову став музеєм запорозького козацтва, а не міфічної “дружби народів”. Велике значення і дотепер має складений О. М. Апанович науковий реєстр пам’ятних місць запорозького козацтва, видрукуваний нею в “Українському історичному журналі” (1967, № 7) та часописі “Україна” (1967, № 5, 16, 42; 1968, № 9, 39, 51). Він і нині зберігає своє значення, бо за минулі 30 з лишком років не було видрукувано досконалішого реєстру.

Варто сказати і про те, що на початку 50-х років Олена Михайлівна продовжувала активну публікацію архівних джерел. Вона була серед тих, хто впорядковував фундаментальний археографічний три томник “Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах”. (М., 1953–1954), який попри всю вимушену помпезність та тенденційний добір документів до друку містив також ряд цінних джерел, передусім універсал і листи Богдана Хмельницького та його сподвижників (Максим Кривоніс, Іван Золотаренко, Мартин Небаба та ін.). Вона готувала також до друку кілька збірок документів доби Гетьманщини. Дослідниці стали замовляти статті до найсолідніших тоді енциклопедичних видань: спочатку “УРЕ”, пізніше “Радянська Енциклопедія історії України”, “Советская историческая энциклопедия”. Чимало в чому ці енциклопедичні видання задавнилися, але багато в чому зберегли своє позитивне значення. Це останнє стосується і статей О.М.Апанович, майже позбавлених звичних для того часу ідеологічних штампів.

Основні ж зусилля були зосереджені на дослідженні історії запорозького козацтва. На цій ділянці української історії було небагато охочих працювати (маємо на увазі істориків-професіоналів, а не аматорів!). По суті, єдиним істориком, крім О. М. Апанович, який займався цією проблематикою, був тоді Володимир Голобуцький. Віддаючи належне позитивним моментам двох його монографій – “Запорожская Сечь” (К. 1957) та “Черноморское казачество” (К., 1961), слід зазначити, що вони багато в чому були вторинними (в основному був використаний фактичний матеріал, накопичений А. Скальковським, Д. Яворницьким, І. Крип’якевичем та ін.), виразний вульгарно-соціологічний підхід був характерним для оцінки багатьох складних явищ історії України та Запорозької Січі. Не випадково саме Голобуцький на сторінках “Українського історичного журналу” підтримав по суті погромницькі тенденції щербиччини (див. його статтю: “Актуальні питання історії України доби феодалізму і завдання радянських істориків” – 1973, № 9). Враховуючи це, козакознавцем номер один у материковій Україні, гідним

продовжувачем справи Дмитра Яворницького, починаючи з 50-х років, слід визнати саме О. М. Апанович. Плідна праця в цьому напрямку знайшла яскравий вплив у двох монографіях: “Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-і роки XVIII ст.” (К., 1961) та “Збройні сили України першої половини XVIII ст.” (К., 1969). То було справді нове і вагоме слово у козакознавстві! І річ тут не тільки в потужній і чудово проаналізованій джерельній базі, яка, своєю чергою, значною мірою складалася з архівних джерел. У цих книгах, особливо у другій, авторка обгрунтувала концептуальну тезу про те, що збройні сили України, навіть в умовах колоніального наступу Російської імперії, яка використовувала козаків у своїх загарбницьких цілях і водночас поступово позбавляла самостійності, зберігали серйозний міліарний потенціал, забезпечили багато в чому перемоги над Османською імперією, врешті залишилися важливою ознакою Української держави. У книзі розглядалися також питання комплектації, озброєння, організації козацького війська, висвітлювалися козацька сторожова та допоміжна служби, було показано тягар утримання російського війська, покладений на українську людність. Варто підкреслити, що Дмитро Яворницький так і не встиг написати 4-й том своєї “Історії запорозького козацтва”, і тут найближчим попередником О. М. Апанович стає А. Скальковський, концепція якого багато в чому відбивала думку офіціозу з його зневажливим ставленням до запорожців і козаків узагалі. У цьому розумінні погляди О. М. Апанович не мають нічого спільного з поглядами Скальковського, на підставі великого кола джерел вона підкреслила прогресивне історичне значення українського козацтва. Отже, справедливість народного погляду на козацтво, висловленого в численних історичних думках і піснях тощо, знайшла нове наукове підтвердження. Хоча авторка і не розглядала спеціально роль запорожців у освоєнні та заселенні Південної України, однак і наведених нею фактів було досить, аби підважити фальсифікаторські теоретизування “новоросів”, які замовчували роль українців-запорожців, всіляко роздмухували і підносили роль Катерини II та уряду Російської імперії у цій справі. Книга “Збройні сили...”, хоча й була видана малим накладом (3000 примірників), дістала високу оцінку науковців. Водночас це видання було єдиним після довгих років солідним і об’єктивним дослідженням історії запорозького козацтва, чого українська історична наука не знала з 20-х років. Книга стала бестселером, вона миттєво розійшлася, її без перебільшення прочитали всі свідомі українці, вона зробила ім’я О. М. Апанович відомим по всій Україні. Це вже тоді викликало невдоволення можновладців, ідеологією яких був російський великодержавний шовінізм (таких, треба сказати, було більшість навіть за часів, коли першим секретарем ЦК КПУ був Петро Шелест, (який мав певний сентимент до України і давав певний простір діяльності українознавців).

Дві монографії, видані протягом восьми років, стали надійною підставою для захисту докторської дисертації, однак для Олени Михайлівни головним були не наукові ступені, а наука як така, тож вона не перестає активно розробляти козацьку тематику. Велику увагу приділила дослідженню військової історії України, військового мистецтва козаків та їхніх провідників – гетьманів і кошових отаманів. У останньому разі історія України і козацтва, зокрема, персоналізувалася, роль особистості в історії поставала у своїй справжній величчі, а не в тому приниженні, що нав'язувалося ще “класиками” марксизму-ленінізму. Характерними для цього періоду творчості О. М. Апанович і цього напрямку діяльності є кілька статей, присвячених Богданові Хмельницькому. Про гетьмана України писали багато і навіть близькі колеги Олени Михайлівни (насамперед Іван Крип'якевич та Федір Шевченко) створили в повоєнний час солідні дослідження його життя й політичної діяльності. Однак саме в статтях О. М. Апанович вперше подано аналіз і характеристику полководницького мистецтва великого Богдана, який за визначенням дослідниці, розвинув основні напрямки стратегії і тактики Війська Запорозького.

Крім військової тематики, О. М. Апанович зверталася до вивчення політичних та міжнародних зносин козацтва, його соціально-економічного становища. В той час, коли настирливо пропагувалася теза про нібито непримиренну міжособну боротьбу козацької старшини та низів, про нібито глибоку внутрішню кризу Січі, викликану її нібито архаїчним устроєм, О. М. Апанович наголошувала на зовнішніх причинах знищення Січі (колоніальний наступ Російської імперії), на прогресивності устрою Січі, який був справді демократичним. Див. наприклад статтю: “Передумови й наслідки ліквідації Запорозької Січі” (“УІЖ”. – 1970. – № 9). Звичайно, на весь голос про це сказати тоді не можна було, але досвідченому читачеві вистачало й тієї інформації, що наводилась у цих працях. Характерно, що через 25–30 років О. М. Апанович розставить крапки над “і” і внесе нові акценти у висвітлення цієї сторінки життя Запорожжя. Вона підкреслить, наприклад, демократичні риси державного устрою Січі, наявність у козаків, особливо запорожців, фермерського типу ведення сільського господарства. Відомо ж, що саме цей американський (фермерський) шлях розвитку капіталізму дав неоціненні переваги США над тими країнами, де домінував так званий “пруський” шлях (кайзерівська Німеччина, Росія).

Наполеглива і плідна праця О. М. Апанович давала все більші результати. Поступово виростало ядро українських істориків, які відроджували славні традиції класичної української історіографії, грубо перервані в 30-х роках. Важливу роль як науковець і організатор відігравав Ф. Шевченко, у розквіті творчих сил були М. Брайчевський, Я. Дашкевич, Я. Дзира, Я. Ісаєвич, О. Компан та ряд інших. У цій пле-

яді українських істориків почесне місце належало і О. М. Апанович. На рубежі 60–70-х вона була визнаним авторитетом, з її думкою рахувалися в академічних колах, на її продукцію виходили позитивні рецензії і за кордоном, що в той час було великою рідкістю. До Олени Михайлівни тяглася молодь, яка шукала порад, консультацій, яка хотіла займатися історією козацтва, творила кінофільми, художні полотна на цю тематику.

Та настав 1972 рік, що приніс зміну керівництва Компартії України. На місце більш-менш ліберального в “українському питанні” Петра Шелеста Москва поставила Володимира Щербицького, який з волі Брежнєва та Суслова різко посилив русифікаторську політику в Україні. Ідеологічний апарат ЦК КПУ очолив сумнозвісний Маланчук. Тоді одним розчерком пера було ліквідовано сім історичних щорічників, з видавничих планів було вилучено майже все, що стосувалося історії України козацької доби, центральні українські історичні журнали (“Український історичний журнал” та “Архіви України” стали нагадувати “Блокнот агітатора”), розпочалися “чистки” і в творчих колективах. Не обминула “чаша сия” й Інститут історії. 12 вересня 1972 р. з нього було звільнено О. М. Апанович, а також О. С. Компан та Я. І. Дзиру – чільних фахівців відділу феодалізму. Формально їх було звільнено за скороченням штатів, а фактично за дисиденство в науці. Водночас стали друкуватися погромницькі статті, і сам Щербицький протягом десятка років не переставав закликати до боротьби з “ідеалізацією старовини, князів та гетьманів”. Під ніж пішли книги письменників Романа Іваничука (“Мальви”), Івана Білика (“Меч Арея”), ряду істориків, у тому числі монографія О. Апанович “Збройні сили України першої половини XVIII ст.”, науково – популярна книга О. Киценка “Хортиця в легендах і переказах”... З друку було знято всі статті Олени Михайлівни, деякі з них було видано під чужими прізвищами. Її праці не дозволялося друкувати, навіть не рекомендувалося посилатися на них. То був тяжкий удар... Бути позбавленою творчої роботи, можливості реалізувати свій величезний потенціал – цього вже було достатньо, щоб глибоко зранити душу будь-якої людини. Врешті, після восьмимісячного безробіття, її взяли працювати у відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, причому поставили в жорстокі умови постійного контролю, коли фіксувався кожен її вихід у коридор чи телефонний дзвінок. Однак і в цих умовах О. М. Апанович зуміла продовжити творчу працю. Її зусиллями проведено велику роботу з опису нефондованих архівних документів, серед яких були й архівні матеріали видатних українських діячів – мистецтвознавця О. П. Новицького, археолога та етнографа Я. П. Новицького, істориків А. І. Степовича, М. І. Лілеєва, математиків Г. Ф. Вороного та М. В. Остроградського, київського митрополита Платона; матеріали фамільних та родових архівів Болсуновських, До-

рошенків, Закоморних, Капністів, Жежельських, Лашкевичів, Радивилів, Шодуарів, “розсипи” церковних документів Київської митрополії тощо (Див.: *О. М. Апанович*. Бібліографічний покажчик (До 75-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності). – К., 1995). Це було нелегке завдання, оскільки треба було мати добрі знання з палеографії, чужих мов, але воно було з честю виконане. Цей досвід був використаний *О. М. Апанович* при написанні колективної монографії з історії ЦНБ, яка вийшла друком пізніше (К., 1979). Тоді ж дослідниця, попри волю начальства, звернулася й до матеріалів, так чи інакше пов’язаних з історією козацтва. Було зібрано чимало матеріалів, що стосувалися книгознавства, маргіналістики. Досить сказати, що вона вивчила 8000 рукописів та книг, фіксуючи важливі записи на їхніх берегах. Внаслідок цього стало можливим створити цикл статей, виданих за межами України (тут і далі діяли заборони публікацій доробку *О. М. Апанович*). За твердженням сучасних дослідників, саме *О. М. Апанович* “стоїть біля витоків наукової дисципліни в Україні”, творчо продовжуючи традиції, започатковані *А. Петрушевичем*, *І. Франком* та *В. Адріановою-Перетц*.

Праця у відділі рукописів ЦНБ мала наслідком створення *О. М. Апанович* і солідної монографії “Рукописная светская книга XVII в. на Украине. Исторические сборники”, яка через всілякі перепони вийшла у світ із запізненням (К., 1983). *О. М. Апанович* відкрила чимало нових пам’яток літописання або їхніх списків та редакцій, імен українських культурних діячів (авторів, редакторів, копіїстів), серед яких видатне місце належить представникам козацької інтелігенції. Був серйозно підважений ще один брехливий міф (про дикість і некультурність козаків), була наочно обґрунтована любов козаків до книги, продовження ними навіть у тяжких умовах ліквідації вже решток Української держави культурних та освітніх традицій попереднього етапу української історії. *О. М. Апанович* зробила дуже важливі висновки щодо репертуару і поширення української рукописної книги, розробила ряд її теоретичних проблем. Лише тепер стало можливим здійснити академічне видання літопису *Г. Грабянки* “Краткое описание Малороссии” та ін. (лише нових списків *Грабянки* *О. М. Апанович* виявила понад 30!), але, на жаль, і досі мало бажаючих піти далі цим важким, тернистим і малопrestiжним в очах і тодішнього, і сучасного істеблішменту НАН України шляхом.

У стінах відділу рукописів ЦНБ *О. М. Апанович* знайшла ще одну золоту джерельну жилу, коли взялася за вивчення особистого архіву *Володимира Вернадського* – геніального вченого-природознавця. Уже те, що *Вернадський* походив із давнього українського козацького роду, її особливо зацікавило і не випадково тема “*Вернадський і Україна*” стала провідною в її творчості у 80-х роках. Вона створила ґрунтовну

біографію вченого, простежила його роль у створенні ВУАН (Вернадський був її першим президентом), знайшла і видрукувала його незнані праці, насамперед щоденник. Результатом творчих пошуків стала монографія О. М. Апанович (у співавторстві) “Вернадський: життя і діяльність на Україні”, яка витримала два видання (1984 і 1988). Прикметно, що дослідниця займалася творчою спадщиною Вернадського не відсторонено, вона відчула духовну спорідненість із цим великим українцем, вчення якого про живу речовину, біосферу і ноосферу істотно вплинуло і на її погляди. Олена Михайлівна і тут виявила себе як людина високої культури, гнучкого розуму, здатна вийти за рамки однієї науки, якими б широкими ті не були. Народилася нова парадигма її досліджень, яка спричинила новий рівень наукового узагальнення соціальних і природних процесів у розробці проблем історичної науки. Наприклад, у тезах доповіді дослідниці “Концепція ноосфери та історична наука” розглядаються філософські питання про взаємозв’язки природних та соціальних процесів. Узагалі постаті Вернадського та його вченню присвячено понад 20 наукових праць О. М. Апанович. Коли це стало можливим, вона здійснила поїздку до Парижа, де в Національному архіві Франції та Національній бібліотеці Франції, Інституті Кюрі знайшла неопубліковані праці й листування Вернадського з французьким академіком Леруа. Чи варто говорити, що добре знання французької мови, набуте О. М. Апанович ще в аспірантські роки, дуже їй придалося.

О. М. Апанович звернула увагу й на інших видатних українських учених, насамперед на Сергія Подолинського, який працював над розв’язанням тих самих проблем, що й В. Вернадський. У наш час, коли надзвичайну загрозу криє техногенний вплив на природу, який бумерангом б’є по людству, дуже актуальними стають попередження Вернадського і Подолинського. Сучасне людство лихоманково шукає виходу з глухого кута, шукає “модус вівенді” гармонійних взаємин з природою. Власне, ця проблема, хоча не так гостро, стояла перед світом ще у XVIII – на поч. XIX ст., і свої рецепти її розв’язання пропонували і Жан-Жак Руссо, і Генрі Торо. Але в них було багато нереального, міфічного, пошуки в минулому якогось “золотого віку” мало давали сучасникам. Але ж у ту саму добу, коли жив Ж.-Ж. Руссо, ще існувало запорозьке козацтво, весь спосіб життя якого доводив можливість реального, а не уявного гармонійного співжиття з природою. На це звернула увагу О. М. Апанович, яка у своїх працях сформулювала власну історико-філософську концепцію щодо козацтва, ґрунтуючись на ідеях В.Вернадського та С.Подолинського (особливо на вченні останнього про агрокультуру). Згідно з поглядами Апанович, феномен українського козацтва треба визначити не в традиційних критеріях оцінки. Завдяки військовій майстерності та успішній военній діяльності

було збережено як етнічну спільноту український народ (це вже само собою має світове значення, бо врятування кожного народу на нашій планеті є збереженням етнофонду людства). Історична конструктивна діяльність українського козацтва виявилась у своєрідній державній організації суспільства: запорозька демократична християнська республіка (з середини XVI ст.), Українська козацька держава (Гетьманщина) з республіканським ладом (1648 – кінець XVIII ст.); в організації й розвитку інтенсивної агрокультури, у створенні прогресивної форми сільського господарства, орієнтованого на ринковий тип відносин, де застосовується вільна праця на власній землі. Запорозькі козаки поглибили притаманну українському селянству ментальність – гармонійність взаємозв'язків і взаємин із природою та стихійний екологічний досвід. Учена дійшла висновку, що український народ здійснив значний поступ у ноосферну перспективу, але в роки колоніального володарювання Російської імперії та СРСР ці набутки було знищено, а Україну відкинута на кілька століть назад. Ці ідеї О. М. Апанович виклала на Першій республіканській науково-практичній конференції “Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці” (Хортиця, січень 1990 р.), V міжнародному франко-українському колоквіумі у Новій Сорбонні (Париж, 1991 р.), III Міжнародному конгресі українців (Харків, серпень 1996 р.) тощо.

Характерно, що О.М.Апанович висунула нову концепцію історії українського козацтва якраз у період національного відродження, яке почалось у другій половині 80-х років і мало своїм наслідком відновлення незалежної Української держави у 1991 р. До цієї вікопомної події історик підійшла у розквіті творчих сил, довівши, що репресії та переслідування, які тривали щодо неї аж до кінця 80-х років, не зламали, а тільки загартували її дух. І в тому, що український народ відродив свою омріяну незалежну державу, є заслуга і “козацької матері”. Мало хто з істориків колишнього СРСР може похвалитися тим, що його наукові праці діставали такий широкий громадський резонанс, так відчутно впливали на свідомість народу, як твори О. М. Апанович. Характерний приклад – комплексна експедиція “Запорозька Січ: зруйноване й уціліле” (1989), керівником якої виступила вчена. Крім суто наукових результатів, експедиція мала значний громадський резонанс, привернула увагу наших співвітчизників до того феноменального явища в історії, яким було козацтво: до збереження його пам'яток, дослідження його минулого. Експедиція поряд із публікаціями О. М. Апанович, які часто-густо з'являються на сторінках газет і журналів, відіграла важливу роль у підготовці та проведенні 500-річного ювілею запорозького козацтва (1989–1992), що, своєю чергою, мало надзвичайно велике значення у мобілізації українського народу і його подальшій боротьбі за власну незалежну державу.

Починаючи з відродження незалежної Української держави, у житті й творчості О. М. Апанович настав новий період. Вчена, незважаючи на свій вік, отримала ніби “друге дихання”, нарешті вона змогла вільно викладати свої думки й позиції, доносити їх до свідомості широкої читацької маси. У 1991–1994 рр. одна за одною вийшли три книги О.М.Апанович: “Розповіді про запорозьких козаків” (К., 1991), “Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі” (К., 1993), “Українсько-російський договір 1654 р. Міфи та реальність” (К., 1994). Тут на широкому матеріалі розвивалася концепція О. М. Апанович, про яку згадувалося вище, розкривалися величезні заслуги козацтва у національно-визвольній боротьбі українського народу XV–XVIII ст., роль видатних вождів Української козацької держави, в тому числі й таких, що замовчувалися або оббріхувалися в імперській історичній науці (І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик). Дуже актуальною була і її книга, присвячена договору 1654 року, в якій вчена уважно проаналізувала історичні обставини, в яких укладався договір, умови порозуміння між Українською та Російською державами, їхню реалізацію та ін., об’єктивно, без ідеологізації, притаманній попереднім писанням радянських істориків, визначила характер порозуміння між Україною та Росією, його місце та значення в історії обох країн.

Наукова діяльність О. М. Апанович, яка у 1991 р. стала і членом Співки письменників України, дістала нарешті й офіційне визнання. У 1994 р. вона стала лауреатом Шевченківської премії – найпочеснішої нагороди діячів науки і культури України, а 1995 року її було визнано і лауреатом премії Антоновичів (США). Майже одночасно О. М. Апанович поновили на роботі в Інституті історії НАН України, і це було моральною сатисфакцією для вченої, свідченням неодмінної перемоги Правди над злом. До її 75-ліття (1994) вийшли дві перші книги-збірники, видані на знак пошани до “козацької матері”: Під знаком Клію. На пошану Олени Апанович. Збірник статей. – Дніпропетровськ, 1995; Історія українського середньовіччя: козацька доба. – К., 1995. – Ч. 1–2. Протягом 90-х років не зменшився потік науково-популярних публікацій О.М.Апанович, її статті прикрасили такі журнали як: “Україна”, “Українська культура”, “Людина і світ”, “Музика”, “Жовтень” (нині – “Дзвін”), “Всесвіт”, “Неопалима купина”, “Книжник”, та ін., газети, серед яких – насамперед “Українське слово”, “Літературна Україна”, “Українська газета”, “Сільський час”, “Молодь України”, “Голос України”, та ін. Вона виступила науковим консультантом і співавтором у підготовці сценаріїв серії науково-популярних фільмів з історії козацтва: “Не пропала їхня слава”, “Гомоніла Україна”, “Козак Мамай”, “Слава і біда України”, “Анатема”, “Рід Розумовських”, “Останній гетьман”, “Райські острови Сагайдачного”, “Козацькі могили”, тощо, а також двох повнометражних фільмів “Ще є час” та “Чорна долина”. Нею на-

писано також сценарій театралізованої вистави “Гетьмани – будівничі української культури: Петро Конашевич-Сагайдачний та Іван Мазепа” (К., 1993). Її мудрі поради, добре слово завжди цінували такі видатні особистості в науковому та культурному житті України, як Олесь Гончар, Іван Сенченко, Олена Компан, Ліна Костенко, В’ячеслав Брюховецький, Іван Білик, Ярослав Дзира, Наталя Забіла, Іван Драч, Ярослав Ісаєвич, Микола Ковальський, Іван Бутич, Григорій Кочур, Валерій Шевчук та багато інших. Особливо важливими є її поради науковцям початківцям і чимало останніх (у тому числі й автор цих рядків) зберігає як реліквію листи ювілярки, насичені унікальною інформацією. А скільки важливого і незабутнього сказала вона в ході дискусій, у дружніх бесідах! “Лебединою піснею” Олени Михайлівни, за її власним висловом, стала фундаментальна “Козацька енциклопедія для дітей”. Смерть не дала можливості закінчити цю прекрасну працю, але в наш час вона має вийти посмертно у видавництві “Веселка”.

Олена Михайлівна Апанович померла 20 січня 2000 р., була відспівана священниками УПЦ Київського Патріархату у Благовіщенському храмі Національного університету “Києво-Могилянська академія” і похована на Байковому кладовищі у Києві. Але смерть не спинила життя її численних наукових і науково-популярних праць. Ми певні, що її науковий, культурний і громадський доробок вдячно приймуть нові покоління українців.

В статье рассматривается жизненный и творческий путь видной исследовательницы истории Украины Е. М. Апанович, подчеркивается большое значение её научных работ и общественной деятельности.

Ключевые слова: козачество; историография; Украина; биография.

The article is devoted to an outstanding researcher of history of Ukraine AM Apanovych's life and work and described the importance of her scientific works and community activities.

Keywords: Cossacks; historiography; Ukraine; biography.